

on aerial and satellite images. Proposed new method construct of search algorithm to improve to machine-visual, automated and automatic interpretation methods of searching archaeological sites in aerial and satellite images.

Consider new opportunities for the protection of archaeology objects, with remote data methods.

Key words: photogrammetric methods in archaeology, remote methods, aerial and satellite images, global position system (GPS), archaeological exploration, electronic model of archaeological sites, geo-information system, protection of archaeology objects.

Подано до друку: 30.11.2011р.

УДК 069.01:904

А.Р. КСМАЛОВА

Проблеми збереження археологічних пам'яток Північно-Західного Криму в умовах заповідника

У Північно-Західному Криму розташована велика кількість історичних і природних пам'яток, які складають унікальний культурний ландшафт регіону. Вартим уваги є пам'ятки археології, переважно античного часу. На сьогодні актуальними є питання збереження цілісного територіального комплексу культурного ландшафту цієї місцевості, якісного управління заповідними територіями та використання історичної спадщини в туристичній галузі. У статті розглядаються проблеми збереження археологічних пам'яток вказаного регіону в умовах заповідника.

Ключові слова: археологічна пам'ятка, спадщина, заповідник.

Численні природні й історичні пам'ятки Північно-Західного Криму формують своєрідний культурний ландшафт, важливим компонентом якого є археологічні об'єкти, що становлять невід'ємну частину історико-культурної спадщини [23, с. 138]. Вивчення даного регіону ведеться з 1825 р. до теперішнього часу [15, с. 1]. Отримані результати дозволили представити найбільш повну та достовірну картину заселення території стародавніми народами з особливостями їх культурної взаємодії й адаптації до природних умов проживання [34, с. 78]. Унікальна цінність археологічної спадщини Північно-Західного Криму визначається хорошим збереженням пам'яток античного часу, які в даний час привертають увагу не тільки дослідників, але й туристів. Однак, багато пам'ятників знаходяться під охороною як точкові об'єкти на карті [12, с. 27] і не мають охоронних зон (за винятком античних городищ Калос Лімен і Беляус) [32], а також не є об'єктами організованого туризму.

У зв'язку з цим постає питання про збереження як окремих об'єктів археології, так і цілісного територіального комплексу пам'яток культурного ландшафту [25, с. 133], який можна визначити як регіональний історико-культурний і природно-ландшафтний заповідник [3, с. 3]. Тому наша першочергова мета –

розробити теоретичну базу для створення регіонального історико-культурного та природно-ландшафтного заповідника в Північно-Західному Криму як найбільш оптимального способу збереження і подальшого використання цілісного комплексу історико-культурної та природної спадщини регіону.

Основним завданням буде розробка програми музеєфікації культурної спадщини [42, с. 55–62; 9, с. 16], представленої археологічними пам'ятками, що розташовані вздовж усього узбережжя Тарханкуту і складають своєрідне «археологічне кільце».

Під «музеєфікацією» розуміється використання пам'ятки під експозиції та музейні служби, тобто перетворення її в самостійний об'єкт музейного показу [1]. Застосуванням такого підходу до збереження спадщини є численні приклади закордонної практики збереження й використання археологічної спадщини – археодроми, археологічні парки та музеї на місцях, які нерідко використовують навколишнє природне середовище в реалізації програм музеєфікації історико-культурної спадщини [23, с. 125].

Певний досвід збереження й використання археологічної спадщини є в Криму: Національний заповідник «Херсонес Таврійський», республіканські установи «Бахчисарайський історико-культурний заповідник», «Керченський історико-культурний заповідник», «Історико-археологічний заповідник «Калос Лімен», «Історико-археологічний заповідник «Неаполь Скіфський», Музей «Судацька фортеця» (як філія Національного заповідника «Софія Київська»), що включають до складу фондів об'єкти археологічної спадщини [6].

Уперше ідею створення на території Чорноморського району Автономної Республіки Крим археологічного заповідника висловив відомий учений, археолог О.М. Щеглов, який вивчав цей край у 1959–1994 роках. У зв'язку з відсутністю музейної установи в даному регіоні всі знахідки, виявлені під час розкопок стародавніх пам'яток, вивозилися з Чорноморського й потрапляли до фондів інших музеїв, переважно до Державного Ермітажу (м. Санкт-Петербург, РФ) і Євпаторійського краєзнавчого музею [30, с. 15]. О.М. Щеглов заявив про доцільність використання історико-культурної спадщини в регіоні, де воно знаходиться – тобто в Чорноморському районі [30]. Цю ідею різного часу підтримали й інші відомі археологи: О.Д. Дашевська, В.О. Кутайсов [16, с. 46], С.Б. Ланцов [12, с. 1].

Експонування рухомих пам'яток археології в смт Чорноморське здійснюється в листопаді 1987 р., коли відкрився Чорноморський історико-краєзнавчий музей, до організації якого О.М. Щеглов доклав чимало сил [6, с. 251].

Першим досвідом музеєфікації нерухомих пам'яток археології в Північно-Західному Криму було створення в 1997 р. на базі античного городища Калос

Лімен Республіканського історико-археологічного заповідника «Калос Лімен» [12], ініціатором якого виступило Міністерство культури АР Крим (міністр культури – А.Г. Литвиненко); організатором і першим директором був учений-археолог В.О. Кутайсов. У 2000 р. близькі за функціональним призначенням установи культури – заповідник і музей – об'єднали в єдиний комплекс [31]. Так був сформований цілісний, логічно завершений історико-археологічний заповідник, що включає в себе музей зі стаціонарною експозицією та заповідну територію городища Калос Лімен із розкритими архітектурно-археологічними об'єктами під відкритим небом (фортифікаційні споруди, житлова забудова, курганний некрополь).

Створення Кримської республіканської установи «Історико-археологічний заповідник «Калос Лімен» (далі – КРУІАЗ «Калос Лімен») забезпечило належним чином проведення систематичних охоронних заходів на території згаданої античної пам'ятки [16, с. 42–48], а також формування фондів колекцій [2, с. 14–16], створення наукової бази для вивчення історії, якісне використання пам'ятки археології в музейній та екскурсійній діяльності. На даний час – це один із семи заповідників АР Крим, який займається популяризацією природних й історичних багатств Північно-Західного Криму [6, с. 251–253]. Але це тільки мала частина виконаної роботи щодо збереження й використання об'єктів історико-культурної спадщини Чорноморського району.

Туристичний потенціал Тарханкуту надзвичайно великий [26, с. 5]. Він може запропонувати різні види активного та пасивного відпочинку [13, с. 14].

Візитними картками даного регіону стали його природні пам'ятки, які відвідують величезні потоки туристів. Унікальними природними об'єктами Тарханкуту є: північно-східна околиця оз. Донузлав (з 1947 р. – пам'ятка природи, з 1980 р. – ландшафтний заказник місцевого значення; 800 га); Атлеш (в 1969 г. – пам'ятка природи, з 1980 р. – заповідне урочище; 10 га), ділянка цілинного степу на захід від с. Красносільське (з 1968 р. – пам'ятка природи, з 1980 р. – ботанічний заказник місцевого значення; 100 га); Джангульське обвальне узбережжя (з 1960 р. – пам'ятка природи, з 1980 р. – заповідний ландшафтний заказник місцевого значення; 100 га); балка Великий Кагель (1960 р. – пам'ятка природи, з 1980 р. – заповідне урочище; 20 га); заповідний узбережно-аквально-комплекс біля Джангульського узбережжя (створений у 1972 р. як гідрологічна пам'ятка природи місцевого значення; 180 га); заповідний узбережно-аквально-комплекс біля південного узбережжя Атлеша (гідрологічна пам'ятка природи з 1972 р.; 180 га) [37, с. 134–135]. В 2009 р. з метою збереження й раціонального використання типових та унікальних степових і приморських комплексів на території Чорноморського району був створений

Національний природний парк «Чарівна гавань» (Указ Президента України № 1037/2009 від 11 грудня 2009 р.), до території якого включено 10900 га земель.

Історико-культурна складова Тарханкуту характеризується зосередженням великої кількості археологічних об'єктів. У районі відомо 204 пам'ятки, які є поселеннями (часовий діапазон від епохи бронзи до середньовіччя, здебільшого – античні), а також не менше 60 інших імовірно давніх антропогенних об'єктів (межові структури, групи каменів, антропогенні височини, каменоломні тощо) [12, с. 40]. Тут розташовані більше 2 тис. курганів [12, с. 46] (за деякими даними близько 5 тис. [36; 37]).

На державному обліку перебуває 116 об'єктів [12, с. 40]. У це число входить близько 300 курганів (групи з декількох курганів можуть бути об'єднані під одним обліковим номером і кількість курганів у групі вказано не в усіх випадках) і 34 об'єкти інших типів [40, с. 380–400]. Також дуже багато поселень епохи бронзи, що розташовані на міжбалкових мисах верхніх частин Тарханкуту [11, с. 151; 38; 39]. Середньовічні пам'ятники Північно-Західного Криму, представлені об'єктами салтово-маяцької культури (VIII – перша половина X ст.) та пізньокочівницькими старожитностями (XI–XV ст.), які, в цілому, вивчені недостатньо добре [19, с. 48]. До історичних архітектурних об'єктів відносять церкву Святих і Праведних Захарія та Єлисавети, збудовану за ініціативою М.С. Воронцова в 1838 р. (арх. Г.І. Торрічеллі), панський маєток «Тархан» В.С. Попова (с. Оленівка) XIX ст. і мечеть XIX ст. (с. Водопійне) [13].

Таким чином, Тарханкутський пів-в, що представляє собою мозаїку природних й історичних пам'яток, має величезні можливості для розвитку історико-археологічного та культурно-освітнього туризму, й усі підстави для оголошення території розташування пам'яток заповідною.

При відборі з величезного числа археологічних пам'яток найбільш придатних для музеєфікації прийнято враховувати 3 основні моменти: історичну цінність, збереженість пам'ятки та доступність для відвідування [1, с. 65]. Найбільш визначні пам'ятки археології, які необхідно музеєфікувати – античні поселення на березі моря: Беляус, Кульчук, Західно-Донузлавське, Беляус Східне, Озерівка, Акчі Сарай, Лазурне, Ойрат, Тарпанчі, Джан Баба, Караджа, Калос Лімен, Панське 1, Панське 2, Міжводне, Скалисте, численні Бурнелі, Маслини, Кунан [12, с. 38].

Більшість стародавніх поселень на Тарханкуті виникає в IV ст. до н.е. в період грецької колонізації Північного Причорномор'я. У третій чверті IV ст. до н.е. вся територія Тарханкутського пів-ва була включена до складу поліса Херсонес Таврійський [5, с. 82–84; 21, с. 56; 22, с. 67]. Наприкінці першої чверті II ст. до н.е. вони переходять під владу царів Кримської Скіфії [21, с. 56], з кінця II ст.

до н.е. внаслідок Діофантових війн деякі поселення були включені до складу Понтійського царства. У перших століттях нашої ери поселення були покинуті через просування до Криму нових орд кочівників – сарматів [21, с. 56–81]. Життя на деяких із них відроджується лише в VIII–X ст. н.е. В епоху існування Кримського ханства поблизу аналізованих об'єктів виникають татарські села. В даний час поряд із пам'ятниками розташовані сучасні села [13, с. 104–105].

Розкриті археологічні об'єкти є, по суті, музеєм просто неба. Тарханкут порівняно з рештою територій Криму менше постраждав від війн XIX і XX ст., у радянський час (до 1970-х років) він був зоною обмеженої господарської діяльності [38, с. 5]. У зв'язку з цим більшість пам'яток має унікальну збереженість архітектурних і фортифікаційних комплексів, житлових і господарських будівель, курганних поховань, предметів побуту. Нетрадиційним для сільськогосподарських поселень античного часу є наявність фортифікаційних споруд, що виділяє пам'ятки Тарханкуту з-поміж аналогічних пам'яток світової археології [20; 22].

Усі пам'ятники доступні для відвідання. Багато з них знаходяться на території сучасних населених пунктів, розташованих уздовж узбережжя пів-ва Тарханкут і мають дорожні під'їзди. Крім того, альтернативним може бути сполучення морем [12, с. 27–28].

Для даного регіону є можливим і доцільним виділити деякі умови, які можуть сприяти більш активному включенню історико-культурної спадщини в соціальне середовище:

По-перше, в Чорноморському районі наявна науково-дослідна та, культурно-освітня установ – КРУІАЗ «Калос Лімен», котра має певний досвід у галузі вивчення, збереження, реставрації та використання пам'яток матеріальної і духовної культури, а також популяризації музейних предметів. Даний заповідник може стати базовим і включити до свого складу інші пам'ятки історико-культурної спадщини, тим самим розширивши межі свого функціонування.

По-друге, в регіоні діє багаторічна система відвідування визначних місць, природних об'єктів, яка створила умови для організації більш активного їх соціокультурного використання.

По-третє, залучення історико-культурного потенціалу до туристичної галузі є частиною державної програми АР Крим, зазначеної в «Стратегії економічного та соціального розвитку Автономної Республіки Крим на 2011–2020 роки» (затверджена Постановою Верховної Радою Автономної Республіки Крим № 121-6/10 від 22 грудня 2010 р. [35, с. 8]). Створення історико-культурного та природно-ландшафтного заповідника в Північно-Західному Криму може бути ключовим чинником у справі збереження природної та культурної спадщини, за допомогою генерування фінансових ресурсів – надходжень

від платні за вхід й обслуговування, а також за рахунок інших надходжень. Ці фінансові ресурси можуть безпосередньо використовуватися для відшкодування витрат на охорону та розвиток природних й історичних пам'яток, підтримку культурних традицій і підвищення рівня освіти суспільства [35, с. 9].

Процес музеєфікації пам'яток археології повинен складатися з декількох етапів:

- включення пам'яток археології та їх комплексів, розташованих у Чорноморському районі до складу чинного КРУІАЗ «Калос Лімен» [16, с. 48];
- інвентаризація об'єктів культурної спадщини, цікавих місць, що володіють високим естетичним потенціалом [43, с. 55–60], для їх подальшого включення в якості видових точок у туристичні пішохідні, а також водні маршрути вздовж узбережжя Тарханкутського пів-ва із зупинкою в бухтах біля об'єктів відвідування;
- створення концепції музеєфікації археологічних об'єктів і реконструкції культурних ландшафтів [25, с. 138];
- вибір історичного періоду чи сукупності різних періодів, що підлягають реконструкції через пам'ятки археології та історії [24, с. 5–8];
- проведення археологічних й архітектурних досліджень, консервації, реставрації та реконструкції розкритих споруд [43, с. 106];
- розробку плану організації території пам'яток; проведення робіт із благоустрою їх території, яка в першу чергу повинна включати в себе огорожу об'єктів, не порушуючи видового сприйняття (важливо також дотримуватися гармонійного зв'язку археологічно-архітектурного об'єкта з історико-ландшафтним середовищем, – у зв'язку з чим необхідно встановлення зон охорони і зон регулювання забудови археологічних пам'яток) [42, с. 60–62].
- розробка пропозицій щодо створення експозиції історико-просвітницького характеру; необхідно враховувати нові тенденції в галузі музеєзнавства, зокрема створення ландшафту – образу, де можуть бути використані різні види науково-просвітницької роботи: театралізація чи демонстрація циклу робіт; враховуючи, розташування пам'яток на березі моря, можливо занурення під воду як один із видів екскурсійного показу тощо [10, с. 219–222];
- розробка проектно-кошторисної документації на реалізацію перерахованих вище заходів.

На сьогоднішній день КРУІАЗ «Калос Лімен» має:

- чотири Державних акта на постійне користування земельною ділянкою на території городища Калос Лімен і його некрополя, загальною площею 12,6 га, які відносяться до категорії земель історико-культурного призначення;
- державний акт на постійне користування земельною ділянкою площею 0,0795 га для обслуговування будівлі Чорноморського історико-краєзнавчого

музею та свідоцтво на право власності на нерухоме майно – будівлю музею, де розташована стаціонарна експозиція заповідника;

– рішення сесії Окунівської сільської ради від 23 листопада 2006 р. «Про надання згоди на проведення робіт з визначення місця розташування та розміру земельних ділянок для включення до складу історико-археологічного заповідника «Калос Лімен» пам'ятників археології – городища Беляус і Беляуського могильника». А також Лист № 02-14/2240 від 20 грудня 2006 р. Чорноморської райдержадміністрації «Про дозвіл на проведення робіт з визначення місця розташування та розміру земельної ділянки» [12, с. 39];

– розроблено попередній план організації території заповідника «Калос Лімен» і його некрополя;

– проект створення експозиції музею просто неба, на античному городищі Калос Лімен;

– Чорноморською селищною радою виконуються роботи з установа історичних ареалів смт Чорноморське;

– розроблено туристичний маршрут «Цей невідомий Тарханкут», який є першою спробою використання групи пам'яток Тарханкуту в якості нового туристичного продукту. Маршрут був презентований у червні 2010 р. для провідних туроператорів Криму спільно з проектом USAID ЛІНК (локальні інвестиції та національна конкурентоспроможність).

Отже, для створення регіонального історико-культурного та природно-ландшафтного заповідника в Північно-Західному Криму в першу чергу необхідно:

– визначити видатні пам'ятні місця. З метою ефективного збереження культурного ландшафту Північно-Західного Криму та пов'язаних з ними археологічних пам'яток, територія пам'ятного місця повинна включати весь ландшафт узбережжя даного регіону, що складається з природних і археологічних пам'яток;

– провести функціональне зонування пам'ятного місця та виділити зони охорони, зони регульованої забудови і зони рекреаційного обслуговування відвідувачів [44, с. 55–62];

– включити основні археологічні пам'ятники до складу КРУІАЗ «Калос Лімен» [16, с. 48];

– оформити Державні акти на постійне користування земельними ділянками для управління особо охоронюваними територіями;

– музеєфікувати об'єкти археологічної спадщини із залученням фахівців-реставраторів; у якості музейних експонатів у даному випадку будуть виступати археологічні пам'ятники та їхні комплекси; необхідно вибрати форму музеєфікації археологічних об'єктів уникаючи штучного втручання в ландшафтне середовище і «відновлення» археологічних пам'яток [24, с. 46; 25, с. 136];

– розробити план організації території планованого заповідника та створити раціональну рекреаційну інфраструктуру [24, с. 146];

– сформувати структурні підрозділи при заповіднику, підготувати кадри та збільшити штат заповідника, необхідні для обслуговування заповідних територій [12, с. 40–41];

– забезпечити фінансування з державного, республіканського та місцевого бюджетів, інвестиції та спонсорську допомогу [12, с. 42].

Створення регіонального історико-культурного та природно-ландшафтного заповідника в Північно-Західному Криму створить умови для збереження унікальних археологічних пам'яток, якісного управління заповідними територіями, використання історико-культурної спадщини у туристичній галузі. Новий заповідник може стати офіційним суб'єктом туризму, що надає якісні й кваліфіковані екскурсійні послуги щодо об'єктів музейного показу. Це сприятиме підвищенню рівня інформаційного та культурного обслуговування місцевого населення і гостей Криму, а також задоволенню культурних потреб усього суспільства. Новостворений заповідник стане активним учасником соціально-економічних процесів, що підвищить результативність його діяльності та стане певним брендом півострова [41, с. 15].

Джерела та література

1. Бадер О.Н. Музеефикация археологических памятников // Советская археология, №3, 1978. – С. 138–153.
2. Годлевская Г.М. Фонды заповедника – основа для реализации ведущих направлений музейной деятельности // Калос Лимен – Ак-Мечеть – Черноморское – 2400 лет (I Международная научно-практическая конференция). – Черноморское, 2008. – С. 14–16.
3. Гусев С.В., Жульников А.М., Иванова И.Г., Мухин Г.Д., Шульгин П.М., Шумкин В.Я. Концепция музеефикации Онежских петроглифов // Актуальные проблемы развития музеев-заповедников Музей-заповедник «Кижи». – Петрозаводск, 2006. – 221 с.
4. Дашевская О.Д. К истории Донузлавской экспедиции // Калос Лимен – Ак-Мечеть – Черноморское – 2400 лет. I Международная научно-практическая конференция КРУИАЗ «Калос Лимен»: Сб. докл. – Черноморское, 2008. – С. 20–25.
5. Дашевская О.Д. Раскопки городища Беляус // Археологические исследования в Крыму: Сб. науч. ст. – Симферополь, 1997. – С. 82–84.
6. Зубарев А.В., Пушикарев С.Н., Вишневецкая Е.Б., Пересунько В.П. Музеи Крыма: Справ.-путев. – Симферополь: ОАО СГТ, 2009. – 256 с.
7. Кепін Д.В. Методичні засади збереження нерухомих палеолітичних пам'яток // Сіверянський літопис. – 2008. – № 6. – С. 69–73.
8. Кепін Д.В. Музезнавчі концепції створення експозицій з історії первісного суспільства: Автореф. ... канд. іст. наук: 26.00.05 // Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2008. – 16 с.
9. Кепін Д.В. Музеефикация об'єктів археологічної спадщини в Європі: на прикладі пам'яток первісної культури. – К.: Центр пам'яткознавства НАНУ та УТОПІК, 2005. – 176 с.
10. Кіффт А. ван де. Анализ экспозиций // Музей: менеджмент і освітня діяльність. – Львів: Літопис, 2009. – С. 219–222.
11. Колотухин В.А. Работы на поселении эпохи бронзы Бай-Кият у с. Владимировка Черноморского района // Археологические исследования в Крыму: Сб. науч. ст. – Симферополь, 1997. – С.151–153.

12. Концепция развития Крымского республиканского учреждения «Историко-археологический заповедник «Калос Лимен» на 2011-2015 гг., утверждена Министерством Культуры Автономной Республики Крым в 2011 г. – Черноморское, КРУИАЗ «Калос Лимен», 2011. – 45 с.
13. *Коростелева П.Г., Овчинникова Г.Н., Савчук И.А.* Путеводитель по Тарханкуту ; Изд. 2-е, доп. и пер. – Симферополь : Крымская академия гуманитарных наук, 2009. – 260 с.
14. *Котлер Н., Котлер Ф., Котлер В.* Музейный маркетинг і стратегія: формування місії, залучення публіки, збільшення доходів і ресурсів / пер. з англ. Олійник Т., Пирогова Т. Рябчук С., Свято Р. – К. : ВД «Стилос», 2010. – 528 с.
15. *Кутайсов В.А.* История исследования античных памятников Северо-Западного Крыма // Калос Лимен – Прекрасная Гавань. – Симферополь, «Нижняя Орианда», 2012 г. – С.38–80.
16. *Кутайсов В.А.* Итоги и перспективы изучения Калос Лимена // Калос Лимен – Ак-Мечеть – Черноморское – 2400 лет (I Международная научно-практическая конференция), – Черноморское, 2008. – С. 42–48.
17. *Кутайсов В.А.* Курганный некрополь Калос Лимена. – К. : Изд. «Стилос», 2011. – 240 с.
18. *Кутайсов В.А.* Природа Северо-Западного Крыма в античную эпоху // Боспорские исследования. – 2010. – Вып. XXIV. – С. 291–320.
19. *Кутайсов С.В.* Средневековые памятники Северо-Западного Крыма (Археологическая карта) // «Калос Лимен – Ак-Мечеть – Черноморское – 2400 лет» (I Международная научно-практическая конференция), – Черноморское, 2008. – С. 48–56.
20. *Ланцов С.Б.* Новый горельеф Геракла с Херсонесской хоры // Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира. – СПб., 2009. – С. 121-153.
21. *Ланцов С.Б.* Результаты исследования Кульчукского городища (IV в. до н.э. – I в.н.э.) на хоре Херсонеса Таврического // СΥΜΒΟΛΑ. Античный мир Северного Причерноморья. Новейшие находки и открытия. – Вып. 1. – М.; К, 2010. – С. 142–151.
22. *Ланцов С.Б.* Северо-Западный Крым в составе Херсонесского государства // Калос Лимен – Ак-Мечеть – Черноморское – 2400 лет (I Международная научно-практическая конференция). – Черноморское, 2008. – С. 56–81.
23. *Манаев А.Ю.* Республиканский историко-археологический заповедник «Калос Лимен»: 10 лет работы в сфере охраны культурного наследия // Историческое наследие Крыма. – Вып. 16. – Симферополь, 2006. – С. 5–8.
24. *Минева И.В.* Проблема сохранения археологического наследия Южного Урала в контексте его социокультурного использования // Вестник Томского государственного университета. – Томск, 2010 – № 3 (11). – С. 136–142.
25. *Минева И.М.* Музеефикация археологического наследия на территории музея-заповедника «Ирендык» в Башкортостане: вопросы методологии // Наследие и современность. Альманах Института наследия. – Вып. 13. – М. : Институт наследия, 2006. – С. 132–146.
26. *Подгородецкий П.Д.* Памятнику Панское 1 – надежную защиту // Археология Крыма. – № 1/9. – Симферополь, 1997 г. – С. 56.
27. *Подгородецкий П.Д.* Природа Западного Крыма в античную эпоху // Северо-Западный Крым в античную эпоху : Сб. науч.ст. : Материалы по археологии Крыма. – К., 1994. – С. 11–30.
28. *Подгородецкий П.Д.* Северо-Западный Крым: Краеведческий очерк ; 2-е изд., доп. – Симферополь : Таврия, 1979. – С. 128.
29. Постановление Совета Министров Автономной Республики Крым от 22.04.1997 г. №124 «О создании республиканского историко-археологического заповедника «Калос Лимен» // Собрание законодательства Республики Крым. – 1997. – № 5. – Ст. 315.
30. Поточний архів КРУІАЗ «Калос Лимен», «Лист голові райвиконкому Богдашкіну П.І. від завідувача Ленінградським відділенням Археології АН СРСР к.і.н. Шилова В.П. від 26 серпня 1974 р.», 4 арк.
31. Поточний архів КРУІАЗ «Калос Лимен», «Наказ Міністерства культури Автономної Республіки Крим № 210 від 07.12.2000 р. «Про включення Чорноморського історико-краєзнавчого музею в структуру Республіканського історико-археологічного заповідника «Калос Лимен» на правах відділу», 1 арк.

32. Поточний архів КРУІАЗ «Калос Лімен», «Програма розвитку культури та охорони культурної спадщини Автономної Республіки Крим на 2011–2015 роки, затверджена Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, 2011 р.», 57 арк.
33. Поточний архів КРУІАЗ «Калос Лімен», «Проект облікової документації на пам'ятку археології «Городище Беляус (Бель-аус)» (Держ. обл. № 1789) IV ст. до н.е. – I–II ст. н.е., VIII–X ст. н.е. та Беляуський могильник (Держ. обл. № 1789) кінця III ст. до н.е. – I–II н.е.», 36 арк.
34. Поточний архів КРУІАЗ «Калос Лімен», «Статут Кримського республіканського заповідника «Історико-археологічний заповідник «Калос Лімен», затверджений Міністерством культури та мистецтв Автономної Республіки Крим, 2006 р.», 76 арк.
35. Поточний архів КРУІАЗ «Калос Лімен», «Стратегія економічного та соціального розвитку Автономної Республіки Крим на 2011–2020 роки, затверджена Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, 2011 р.», 46 арк.
36. *Рогов Е.А.* Некрополь Панское I в Северо-Западном Крыму // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Supplementum. – Симферополь, 2011. – Вып.10. – 216 с.
37. *Савчук И.А.* О состоянии заповедных урочищ Тарханкутского полуострова // Калос Лімен – Ак-Мечеть – Черноморское – 2400 лет (I Международная научно-практическая конференция). – Черноморское, 2008. – С. 134.
38. *Смекалова Т.А., Столба В.Ф.* Памятники эпохи бронзы и раннего железного века на полуострове Тарханкут: предварительное сообщение // Материалы к археологической карте Крыма. – Симферополь, 2009. – Вып. I. – 66 с.
39. *Смекалова Т.Н.* Памятники эпохи бронзы и раннего железного века на полуострове Тарханкут: каталог // Материалы к археологической карте Крыма. – Симферополь, 2010. – Вып. II. – 204 с.
40. Список памятников местного и национального значения, расположенных на территории Автономной Республики Крым (по состоянию на 01.01.2004 г.) / Республиканский комитет по охране культурного наследия Автономной Республики Крым. – Симферополь, 2004. – Т.П. – 487 с.
41. *Ставская Л.И.* История становления и развития музейного дела в Кыргызстане (1920-е годы – начало XXI в.) / Под ред. В.А. Воробаевой. – Бишкек : КРСУ, 2009. – 158 с.
42. *Тиммер Д.* Співпраця з публікою // Музей: менеджмент і освітня діяльність – Львів : Літопис, 2009. – С. 207.
43. *Титова О.М.* Збереження нерухомих пам'яток археології в заповідниках та музеях // Праці Центру пам'яткознавства. – Вып. 6. – К. : [Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури], 2004. – С. 106–110.
44. *Титова О.М., Кепін Д.В.* Принципи організації «археопарків» // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2000. – № 1. – С. 55–62.
45. *Титова О.М., Кепін Д.В.* Проблеми музеєфікації пам'яток первісної археології як ресурсної бази туризму // Туристично-краєзнавчі дослідження. – Вып.4. – К. : Інститут туризму ФПУ, 2002. – С. 110–120.
46. *Уженцев В.Б.* Эллины и варвары Прекрасной Гавани (Калос Лімен в IV в. до н.э. – II в. н.э.). – Симферополь, 2006. – 248 с.
47. *Щеглов А.Н.* Полис и хора // Серия: Археологические памятники Крыма. – Симферополь, 1976. – 158 с.
48. *Юренева Т.Ю.* Музееведение: Учебник для высшей школы ; 2-е изд. – М. : Академический Проект, 2004. – 560 с.
49. *Hannestad L., Stolba V.F., Scoglov A.N.* Panskoje 1, volume 1, the monumental building U6 text, (+PLATES). – Aarhus university press. – 2002. – 364 с.

Кемалова А.Р. Проблеми сохранения археологических памятников Северо-Западного Крыма в условиях заповедника

В Северо-Западном Крыму расположено огромное количество исторических и природных памятников, составляющих уникальный культурный ландшафт региона. Достопримечательными объектами, которого являются памятники археологии, преимущественно

но античного времени. В настоящее время актуальны вопросы сохранения целостного территориального комплекса культурного ландшафта данной местности, качественного управления заповедными территориями и использования исторического наследия в туристической отрасли. В статье рассматриваются проблемы сохранения археологических памятников рассматриваемого региона в условиях заповедника.

Ключевые слова: археологический памятник, наследие, заповедник.

Kemalova A.R. The problems preservation of archaeological monuments in the North-Western Crimea in the reserve

In the North-Western Crimea is a huge amount of historical and natural monuments that make up the unique cultural landscape of the region. Noteworthy objects, which are archaeological monuments, mostly of ancient times. Currently, topical issues of territorial integrity of the complex cultural landscape of the area, quality management of protected areas and the use of historical heritage in the tourism industry. The paper considers problem of preservation of archaeological monuments of the region in the reserve.

Key words: archaeological monument, heritage, reserve.

Подано до друку: 12.05.2012 р.

УДК 725.96(477.25)

Ю.Е. ОВЧИННИКОВ

**Фортифікації Києва IX – першої половини XIII ст.
(за матеріалами археологічних досліджень)**

Стаття присвячена вивченню та локалізації фортифікаційних споруд Києва IX – першої половини XIII ст. за матеріалами археологічних досліджень.

Ключові слова: фортифікаційна споруда, археологічне дослідження, пам'ятка, Київ.

Питання, пов'язані з проблемою оборони стародавнього Києва, займають одне з найголовніших місць в історико-топографічній літературі. Аналіз археологічних матеріалів дозволяє говорити про початок існування укріплених городищ Києва з VI–VIII ст. В IX–X ст. поселення і городища складають єдине місто й займають значну територію. Приблизно з середини X ст., після спорудження нових потужних укріплень на Старокиївській горі тут утворюється адміністративний центр міської структури. Поділ, Щекавиця, Копирів кінець на Кудрявці становлять територію міського посаду. Додатково місто починає обростати й окольными районами. XI–XIII ст. – період, коли інтенсивно забудовуються та розростаються старі райони й з'являється низка нових навколишніх поселень, пов'язаних із заміськими монастирями – Печерськ, Клов, Видубичі, Кирилівський район, поселення на дніпровських островах тощо. Більшість із них мали укріплення [24].